

ZONGULDAK VE TÜRKİYE TOPLUMSAL TARİHİNİN ACI BİR DENEYİMİ OLARAK “İŞ MÜKELLEFİYETİ”

Prof. Dr. Ahmet Makal

A. GİRİŞ

Zonguldak, Türkiye emek tarihi açısından özel önemi olan bir kenttir. Öyle ki, tüm Türkiye toplumsal tarihinin en önemli ve acı olgularından biri olan iş mükellefiyeti uygulaması olmasaydı da, Zonguldak Türkiye emek tarihi içerisinde kendine özgü ve önemli yerini korumaya devam ederdi. Kentte bir ücretli emek evreninin oluşumu, Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar geri gider. Donanmanın buharlıya çevrilmesi ve devlet tesislerinin yakıt gereksinimlerini sağlamak amacıyla bölgede 19. yüzyıl ortalarından itibaren kömür madenleri işletmeye alınmış, bunun sonucunda Ereğli Kömür Havzası'nda önemli bir işçi yoğunlaşması meydana gelmişti. Ancak, bölgenin özellikleri, Batı Avrupa ülkelerinin madencilik deneyimlerinden farklı oluşumlara yol açmış, süreklilik özelliği taşıyan bir işçilik olgusu ortaya çıkmamıştı. Madenlerde üretim, ağırlıklı olarak hasat mevsimi dışında ve kısa sürelerle buralara çalışmaya gelen ve yıl boyunca köyleriyle madenler arasında devreden işçiler aracılığıyla sürdürülmeye çalışılmıştı. “Köylü–işçi” ibaresinde ifadesini bulan bu olgu, sürekli bir işçiliğin ortaya çıkmasını engellediği gibi, bir işçi sınıfı bilincinin ve mücadelesinin oluşumunu da olumsuz yönde etkilemiştir. Bir enerji kaynağı olarak kömüre duyulan ihtiyaç, Havzanın Cumhuriyet döneminde de önemini koruması sonucunu doğurmuş; Zonguldak Türkiye’de işçi yoğunlaşması açısından en önemli merkezlerden biri olma konumunu korumuştur. Öyle ki, vilâyette İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısı 1937 yılında 17.842 iken, bu rakam 1943 yılında 34.085’e çıkmış; Zonguldak’ta çalışan işçilerin İş Kanunu kapsamına giren toplam işçi sayısına oranı ise aynı yıllar itibarıyla %6,7’den %12,4’e yükselmiştir. Zonguldak, bu yıllarda ülkenin İstanbul ve İzmir’den sonra en çok işçiye sahip üçüncü ilidir. (1) Kenti Türkiye’nin tüm diğer illerinden ayıran temel özellik ise bu işçilerin ağırlıklı olarak tek bir sektörde, madencilik alanında çalışıyor olmalarıdır. Zonguldak’ın bu özelliği, onu Türkiye emek tarihi açısından da son derecede önemli yaparken; bölgede 19. ve 20. yüzyılda iki defa yaşanan “iş mükellefiyeti” uygulaması ise, bu kenti deyim yerindeyse “emsalsiz” kılmaktadır. 19. yüzyılda kömür ihtiyacına karşılık emek arzının yetersizliğinden kaynaklanan sorunlar, bölgede bir zorunlu çalıştırma uygulamasına gidilmesine neden olmuş; 1867 tarihli Dilaver Paşa Nizamna-

mesi ile başlatılan ilk uygulama, değişik biçimlerde Cumhuriyet dönemine kadar varlığını sürdürmüştü. İkinci Dünya Savaşı yılları ise bölgede ikinci bir mükellefiyet uygulamasına sahne oldu. Bu uygulama, sadece Zonguldak bölgesinin değil, tüm Türkiye emek tarihinin, hatta tüm Türkiye toplumsal tarihinin en önemli olgulardan biridir. Buna karşılık, bu uygulamanın birçok boyutuyla, hâlâ yeterli ölçüde incelenmiş olduğu söylenemez. Çalışmamızın amacı, yakın tarihimizde yaşanan bu uygulamayı, yerel ölçekten ulusal ölçeğe, değişik ve yeterince ele alınmamış boyutlarıyla değerlendirmektir. (2)

B. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MİLLİ KORUNMA KANUNU

İkinci Dünya Savaşı yılları, yaşanan yoğun iktisadi ve sosyal sorunlar yanında, savaş sonrası gelişmeler üzerindeki etkileri itibariyle de Türkiye toplumsal tarihinin çok önemli ve kendine özgü bir dönemini oluşturur. Türkiye, savaşa girmemiş olmakla birlikte, etkilerini ciddi biçimde yaşamış, bu etkiler iktisadi ve toplumsal yaşamın her alanında hissedilmişti. 1938-1945 yılları arasında gayri safi milli hâsıladaki sabit fiyatlarla %27'lik bir gerileme yaşanırken, birey başına gayri safi milli hâsıla ise 1945'te, 1938 yılındakinin %63'üne düşmüştü. (3) Geniş halk kesimlerinin yaşama standartlarındaki gerileme ise daha da büyüktü ve ücretliler de bundan nasibini almıştı. Savaş yıllarındaki yüksek fiyat artışları sonucunda, gerçek ücretler 1945'te, 1938 yılındakinin %54'üne düşmüş olup, bu azalma birey başına gayri safi milli hâsıladaki gerilemeden daha büyük orandaydı. (4) Buna karşılık, aynı dönem içerisinde, 1943 yılında çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu ile 1944 yılında çıkarılan Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu'nun getirdiği iki olağanüstü vergi uygulamasına karşın, belirli ellerde savaş koşullarının doğurduğu servet birikimleri olmakta, Türkiye'de gelir dağılımı ciddi ölçüde bozulmaktaydı. Bu oluşum, özel kesimdeki sermaye birikimini artırarak, gelecekte uygulanacak iktisat politikaları üzerinde de etkili olacak ve Türkiye'de 1940'lı yılların ortalarında hızlanan siyasal gelişmeleri etkileyecekti. İktisadi ve siyasal gelişmeler, içsel ve dışsal dinamikleriyle; savaş sonrasının değişen dünyasında çalışma ilişkileri alanında da ciddi değişimlere yol açacaktır. (5)

1940 yılında çıkarılan ve aralıklarla 1960 yılına kadar yürürlükte kalan Milli Korunma Kanunu (MKK), bu sürecin en önemli bileşenlerinden biriydi. Olağanüstü durumlarda Bakanlar Kurulu'na geniş yetkiler veren bu yasa ile çalışma hayatına ilişkin düzenlemeler de getirildi. Yasa hükümleri, değişik tarihlerde çıkarılan Koordinasyon Kurulu kararlarıyla (KKK) uygulamaya geçirildi. MKK'nun düzenlemeleri, çalışma ilişkileri açısından üç temel kategoride toplanabilir: Fazla çalışma ve tatiller, çalışma yaşı ile kadınlara ilişkin düzenlemeler ve iş mükellefiyeti. Yasanın çalışma ilişkileri alanına yönelik düzenlemeleri, seferberlik dolayısıyla emek arzında ortaya çıkan azalmayı ve işgücü açığını değişik biçimlerde gidermeye yöneliktir. Bunlardan biri çalışma sürelerini uzatarak ve yasal tatil olanaklarını sınırlayarak mevcut işgücünü daha uzun sürelerle çalıştırmak, diğeri ise kadın ve çocuk işgücünün istihdamı konusun-

daki yasal sınırlamaları bertaraf ederek, hem uzun sürelerle çalışmayı onlar açısından da geçerli kılmak, hem de yeni kadın ve çocuk işçi istihdamını olanaklı hale getirmektir. Tüm bu önlemler madencilik sektöründe ihtiyaç duyulan işgücünü sağlamaya yeterli olmadığı için, bu kesimin işgücü ihtiyacı ise zorunlu çalıştırma, yani “iş mükellefiyeti”yle sağlanacaktır. Bu düzenlemelerden mükellefiyete ilişkin olanı ağırlıklı olarak köylüleri, diğerleri ise kentsel kesimdeki işçileri kapsamına alıyordu ve yasa uygulamasından dönem içerisinde ücretli olarak çalışan yaklaşık 500 000 kişinin direkt biçimde etkilendiği söylenebilir. Aile fertleriyle birlikte düşünüldüğünde, bu rakam birkaç milyona ulaşacaktır. MKK, birçok yasanın ücretlileri koruyucu sosyal hükümlerini askıya aldı ve bu bağlamda, İş Kanunu’nun birçok maddesi de uygulanma olanağı bulamadı. İş Kanunu dışında, 151 sayılı Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun ile 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’nun sosyal hükümlerinin uygulanması konusunda da sınırlamalar getirildi. Hafta Tatili Kanunu ile Umumî Bayram ve Genel Tatiller Hakkındaki Kanun’un hükümleri de yasa uygulamasından etkilendi.

Yasa uyarınca 27 Şubat 1940 tarihinde, Ereğli Kömür Havzası’nda ücretli iş mükellefiyeti tesis edildi. Bunu diğer bazı işler ve Eti Bank Garp Linyitleri İşletmesi için alınan ücretli iş mükellefiyeti kararları izledi. 2 Eylül 1942 tarihinde kömür madenlerinde yer üstü işler için gece ve gündüz günlük üçer saate kadar fazla çalışma getirildi. 20 Mayıs 1940 tarihinde, bütün sanayi işyerleri Hafta Tatili Kanunu’ndan istisna edildi. Bunu, sanayiden sayılmayan başka işler izledi. 22 Şubat 1941 tarihinde “16 yaşından yukarı erkek çocukların maden işlerinde” çalıştırılabilecekleri kararı alındı.

MKK’nun çalışma ilişkileri alanına yönelik tüm hükümleri yanında iş mükellefiyeti de yoğun biçimde uygulandı. İş Kanunu’nun yürürlüğe girmesinden sadece üç yıl sonra çıkarılan yasa, onun henüz çok yeni olan ve uygulamaya tam anlamıyla geçirilemeyen koruyucu hükümlerini ciddi ölçüde zedeledi. Uygulamalar, savaş yıllarında daha da otoriter bir kimlik kazanan tek parti yönetimi koşullarında, CHP içinden gelen sınırlı eleştiriler dışında, herhangi bir muhalefet olmaksızın sürdürüldü. Dönem içerisinde, sendikal örgütlenme Cemiyetler Kanunu’nun düzenlemeleri uyarınca 1946 yılına kadar yasak olduğu için, yasa uygulamasından etkilenen ücretli çalışanlar adına görüş bildirebilecek ya da tepki gösterebilecek herhangi bir kuruluş da mevcut değildi. Büyük baskı altında olan ve sık sık kapatılma cezalarıyla karşılaşan basın ise hükümetin ve diğer idari makamların sıkı denetimi altındaydı ve yasanın çalışma yaşamına ilişkin uygulamaları konusunda gazete ve dergilerde de dikkate değer değerlendirme ve eleştiriler yer almadı. (6) Bu koşullarda yasa uygulaması yönetim tarafından, tek yönlü olarak ve üstelik kendi içerisinde de yetersiz kalan idari önlemlerle yürütüldü. Savaş koşullarında, normal dönemde dahi bürokratik mekanizmayı çalıştırmak yeteneğinde olmayan devlet yapısının üstüne yeni görevler yüklenmekte, bu durumda ne eski görevler yerine getirilebilmekte, ne de yeni görevler tam olarak yapılabilmekteydi. (7)

C. İŞ MÜKELLEFİYETİ UYGULAMASI

1. Zorunlu Çalıştırma Kavramı ve Türkiye'ye İlişkin Kısa Bir Tarihçe

İş mükellefiyeti, kavramsal düzeyde “zorla veya zorunlu çalıştırma” olarak nitelenmelidir ve “herhangi bir kişinin ceza tehdidi altında ve bu kişinin tam isteği olmadan mecbur edildiği tüm iş veya hizmetleri” ifade eder. Tarihi kölelik düzenlerine kadar giden bu tür çalıştırma, zaman içerisinde, farklı iktisadi sistemlere sahip ülkelerde değişik biçimlerde uygulama alanı bularak, günümüze kadar uzandı. Bu tür çalıştırma biçimleri uluslararası çalışmalara da konu olmuş, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 1930 tarihli ve 29 numaralı Cebri veya Mecburi Çalıştırma Sözleşmesi'nden başlayarak, birçok uluslararası insan hakları belgesinde ele alınmış ve engellenmesi istenmiştir. UÇÖ'nün bu sözleşmesini ancak 1998 yılında onaylayacak olan Türkiye, Örgüt'ün 1957 tarihli ve 105 sayılı Cebri Çalıştırmanın İlgası Hakkındaki Sözleşme'sini ise 1960'ta onaylamıştır.

Madencilik tarihsel olarak, zorunlu çalıştırma uygulamalarının en eski olduğu ve en yaygın biçimde uygulandığı kesimlerin başında gelmekteydi. Bunda, faaliyet kolunun doğasından kaynaklanan sorunlar etkindir. Bunların başında, madencilikteki çalışma koşullarının diğer kesimlerden daha güç olması ve bu nedenle emek arzının her zaman yeterli düzeye ulaşamaması gelmekteydi. Bu kesimin ürettiği malların özellikle de savaş koşullarındaki stratejik önemi, üretim miktarının azaltılmasını bir alternatif olmaktan çıkarmakta; bu koşullarda sorunun çözümü için iki yol kalmaktaydı. Bunlardan tarihsel olarak daha eski olanı, madenlerde ihtiyaç duyulan işgücünün değişik zorunlu çalıştırma yöntemleriyle sağlanmasıydı.

Daha yeni olan diğer yol ise sosyal politika yöntemleriyle madenlerde istihdam edilenlerin çalışma koşullarının düzeltilmesidir. Bu yolla, üretimin artırılarak, düzenli hale getirilmesi amaçlanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde de Ereğli Havzası'nda kömür üretiminde zorunlu çalıştırma uygulamasına gidilmiş, padişah onayından geçmediği için bir teamülname olarak uygulanan 1867 tarihli Dilaver Paşa Nizamnamesi, işçileri koruyucu bazı önlemlerle desteklediği bir “zorunlu çalıştırma” düzeni kurmuştu. 1861 ve 1869 tarihli Maadin Nizamnameleri zorunlu çalıştırmayı yasaklayan hükümler içermekle birlikte, Havza'da bunların yerine teamülname hükümlerinin uygulanmasına devam edilmiştir. (8) 1906 tarihli Nizamname'de de benzeri hükümler yer almakla birlikte, madenlerde zorunlu çalıştırma sürmüş, nihayet daha Kurtuluş Savaşı devam ederken çıkarılan 10 Eylül 1921 tarihli ve 151 sayılı Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun ile madenlerde zorunlu çalıştırmaya son verilmiştir.

1940 yılında Milli Korunma Kanunu uyarınca getirilen iş mükellefiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki zorunlu çalıştırma uygulamalarına atıfta bulunularak, “ikinci mükellefiyet” olarak adlandırılmaktadır. Bu çerçevede, kömür madenlerinin yanı sıra başka bazı işlerde de mükellefiyet uygulamalarına gidilseyse de, uygulamanın ağırlık merkezini günde ortalama 25.000 işçi çalıştıran

Ereğli ile 4.000 işçi çalıştıran Kütahya'daki kömür işletmeleri oluşturmaktadır. Ereğli Kömür Havzası'ndaki üretim, 1940 yılına kadar ağırlıklı olarak özel kesimin elindeydi. Hükümetin isteği üzerine 1926 yılında İş Bankası birkaç şirket aracılığıyla Havza'ya girmişti. Devlet ise 1936'dan itibaren, 1937'de Ereğli Şirketi'ni de satın alacak olan Eti Bank aracılığıyla Havza'da çalışmalar yapmaya başladı. (9) Savaş nedeniyle kömür üretiminin artırılması için, o güne kadar edinilen deneyimlerle işletmeciliğin kamu eliyle yürütülmesi kaçınılmaz olmuştu. Çünkü, hiçbir şekilde istenen üretim hedefine ulaşamamış, yatırım ve işgücü sorunu çözülememişti. (10) 30.5.1940 tarihli ve 3867 sayılı yasayla Havza'daki kuruluşlar devletleştirilecek, 15.10.1940 tarihli ve 2/14547 sayılı kararnameyle de Havza tümüyle Eti Bank'a devir olunacaktır. (11) Ancak, bu devir işlemleri sırasında özel girişimcilerin "az çok uzun vadeli sayılabilecek her türlü hazırlıkla ilgilerini kesip, sadece mevcudu toplamaya girişmiş" olmaları, (12) mükellefiyet dönemindeki çalışmaları da zorlaştıracak ve yaşanan sorunları ağırlaştıracaktı. 1940'lı yıllara kadar Havza'da kömür üretimi yeterli düzeye ulaştırılamazken, bunun en önemli nedenlerinden biri de yeterli işgücünün sağlanamamasıydı. Havza'da çalışan işgücünün çok küçük bir bölümü sürekli maden işçisiydi. (13) İşçilerin büyük bölümü ise daha çok yılın belirli dönemlerinde kısa süreli olarak madenlerde çalışıp, köylerine dönen kişilerden oluşuyordu. (14) Ereğli Kömür Havzası'nda 1940'ta başlayan iş mükellefiyeti uygulaması, savaş koşullarında daha da kritik bir önem kazanan kömür üretimini artırmayı amaçlarken, işgücü açığını da da zorunlu çalıştırmayla karşılamaya yöneldi. 27 Şubat 1940 tarihli karar uyarınca başlatılan iş mükellefiyeti uygulaması, 1 Eylül 1947 tarihine kadar devam edecekti. Böylece, Dilaver Paşa Nizamnamesi'yle getirilen zorunlu çalıştırma yöntemi tekrar sahneye çıkmış olmaktadır ve "Bu rejime temel teşkil eden kanun ve kararnamelerin dayandığı prensipler, imparatorluk devrinde bundan 75 yıl önce aynı zaruretler karşısında ve ilk defa tatbik edilmiş olan mükellefiyet rejiminde olduğundan pek farklı değildi." (15) Kuşkusuz, mükellefiyet uygulaması, birçok açıdan değerlendirilebilir. Ancak, istemedikleri işlerde ve zaman dilimlerinde çalışmaya zorunlu kılınan; işlerinden, kendi yaşam çevrelerinden-köylerinden ve ailelerinden-sevdiklerinden koparılıp getirilen, "bir nevi 'kollektif mahpusluk psikozu' " içindeki insanların yıllar boyunca yaşadıklarının, hissiyatlarının ve acılarının; burada kağıt üzerinde değerlendirilmesi elbette mümkün değildir. (16) Madalyonun diğer yüzünde ise mükellef işçilerin köyde geride bıraktığı eşlerinin, çocuklarının, ana-baba ve diğer akrabalarının yaşadıkları, acıları bulunmaktadır. Yakın tarihli bir sözlü tarih çalışmasında, mükellefiyet döneminde Eti Bank'a bağlı Garp Linyitleri İşletmesi'nde çalışan işçilerin, 1940'lı yıllarda mükellef işçilerin söylediği bir türküyü hâlâ hatırladıkları görülmüştür. (17) Türkünün sözleri, mükellefiyette duyulan bireysel sıkıntı kadar, kurtulma özlemini de ifade etmektedir:

"Mükellefin urganı, terli olur yorganı;
mükelleften kurtulan, çifte kessin kurbanı."

Bartın'ın madenci köylerinde Ekim 2004'te yaptığımız sınırlı gözlemler bile, aradan geçen uzun yıllara karşın, döneme ilişkin anıların ve acıların zihinlerde hâlâ yaşamaya devam ettiğini ortaya koymaktadır. Çalışmamızda adını kullanmamızın kendisi açısından bir sakıncası olup olmadığını sorduğumuz bir mükellef işçinin, buna onay verirken söylediği "Artık 85 yaşından sonra beni tekrar alıp götürecek halleri yok ya..." ifadesi, zihinlerde kalanın özlü bir ifadesidir.

2. Mükellefiyetin Organizasyonel Boyutları

Mükellefiyet uygulamasına, dönüşümlü olarak çalışan yaklaşık 60 bin kişi dahil edilmişti. Serbest işçilerle birlikte düşünüldüğünde, bu kadar geniş bir kitleyi kapsamına alan bir uygulamanın ciddi bir organizasyonu gerekli kıldığı aşıkardır. Bu organizasyon sorunu bir yönüyle üretim sürecine ilişkin olmakla birlikte, diğer yönüyle sadece onunla sınırlı değildir. Mükellefiyete tabi olacak kişilerin belirlenmesinden, gerekli işlemlerinin yapılmasına, Havza'da çalışmaya başlayan işçilerin barınma ve beslenme ihtiyaçlarının giderilmesine kadar birçok konunun da rasyonel biçimde düzenlenmesi gerekir.

Dönem koşullarında ulaşım olanaklarının ciddi biçimde sınırlı olduğu düşünüldüğünde, köylerinde dağınık biçimde yaşayan mükelleflerin belirli aralıklarla Havza'ya gelmeleri ve oradan tekrar köylerine dönmeleri, önemli bir sorun oluşturur. (18) Mükellefiyetten beklenen temel amaç olan üretim artışının sağlanabilmesi, işgücünün sağlık açısından da belirli düzeyde tutulmasını zorunlu kılar. Mükelleflerin yaşadığı köylerdeki olumsuz sağlık koşulları bir sonraki dönemdeki işgücü kullanımını olumsuz yönde etkileyeceği için, sağlık olanaklarının köylerden maden ocaklarına kadar uzanan bir zincir halinde sağlanması da gerekecektir. Bir başka düzenleme konusu ise eğitimidir. Dönem içerisinde madenlerde çalışan köylüler, sadece mesleki değil, genel eğitim düzeyi açısından da son derecede yetersiz durumda olup, bunlara çalışma alanlarına yönelik olarak belirli bir eğitimin verilmesi gerekir. Bu kadar çok boyutları olan bir organizasyonun yapılabilmesi ise birçok öncülün sağlanmış olmasını zorunlu kılar: Nitelikli elemanlar, maddi olanaklar ve benzerleri... Tüm bu hizmetlerin birbirleriyle koordineli biçimde yerine getirilmesi de şarttır.

Aşağıdaki değerlendirmelerimiz, mükellefiyet uygulamasına ilişkin organizasyonun iyi bir biçimde yapılamadığını, bunda savaş döneminin olanaksızlıkları kadar, devlet mekanizmasının yetersizliklerinin de belirleyici rol oynadığını ortaya koymaktadır. Kuşkusuz, bu idari yetersizlik sadece iş mükellefiyetiyle ya da MKK uygulamasıyla sınırlı değildir ve genel bir karakter arz etmektedir. Başvekil Refik Saydam, 25 Mayıs 1942 günü Meclis'te yaptığı konuşmada, sorunu bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır: "Fikrim şudur: Bugün harbin başladığı gündenberi yaptığımız tecrübelerle görüyoruz ki, Devlet teşkilâtı A'dan Z'ye kadar baştan başa bu memleketin ihtiyacıyla telif edilebilecek şekilde tebdil edilmek lâzımdır. Bu teşkilâtı behemehal yenileştirmek

mecburiyeti vardır. ...Behemehal dinamik ve teknik kabiliyeti tam bir devlet teşkilâtına mutlak ihtiyaç vardır.” (19)

3. Mükellefiyetin Madencilikte İşgücü Kullanımı Üzerindeki Etkileri

Mükellefiyet uygulaması, Türkiye’de kömür madenlerinde çalışan işçi sayısını ciddi biçimde artırdı. 1937’de 23.666, 1938’de 24.804 olan işçi sayısı, mükellefiyetten sonra 1943’te 45 523’e ulaşmıştı. Kömür madenlerinde çalışanların İş Kanunu’na tabi toplam işçiler içerisindeki payı da buna koşut olarak arttı ve 1937’de %8.92, 1938’de %12.32 iken, 1943’te %15.46’ya ulaştı. (20) Havza açısından, iş mükellefiyeti uygulamasının işgücü kullanımı üzerindeki etkilerini aşağıdaki tabloda gösteriyoruz. Tabloda, daha sonra inceleyeceğimiz hususlara ilişkin nicel verilere de yer veriyoruz.

Tablo 1: Ereğli Kömür Havzası’ndaki İşçi Sayısı, Üretim Miktarı, Verimlilik

Yıllar	Ortalama işçi sayısı	Kadrolu personel sayısı	Tuvönan (işlenmemiş kömür) üretimi	Ortalama günlük işçi verimi (kg.)
1938	17.871	-	2.588.957	-
1939	18.937	-	2.696.397	-
1940	21.361	-	3.019.458	-
1941	-	820	3.019.626	626
1942	21.166	1.001	2.509.614	618
1943	25.915	1 242	3.162.605	576
1944	27.598	1 876	3.554.279	608
1945	28.921	1 868	3.718.772	605
1946	27.292	1 864	3.830.245	636
1947	26.954	1 855	3.945.119	647
1948	26.052	1 706	4.021.797	688

Kaynak: 1938-1940 dönemi için, BUMH, EK1-1944: 89; 1941-1948 dönemi için, EK1-1961: 8, 9.

Havza’da çalışan ortalama işçi sayısının mükellefiyet döneminde ciddi biçimde arttığı, bu artış oranının 1944’ten itibaren %50’yi geçtiği görülmektedir. Mükellef işçilerin toplam sayıları ise 52.000’i münavebeli, 6.000’i daimi mükellef olmak üzere 58.000’e ulaşıyordu. (21) Kömür madenlerinde çalışan işçiler içerisinde mükelleflerin payı % 50’nin üzerindedir. Havza’da 1944 yılı itibariyle işçi kadrosunun % 9’u daimi mükellef, %46’sı münavebeli mükelleflerden oluşurken, serbest işçilerin oranı sadece %45’ti. (22) Bu rakamlar ışığında, iş mükellefiyetinin en azından nicel olarak kendisinden beklenen amaçlara ulaştığı, madencilikte emek kullanımını ciddi ölçüde artırdığı söylenebilir. Ancak, bu uygulamanın değişik iktisadi boyutları itibariyle değerlendirilmesi, birçok açıdan amaçlara ulaşamadığını ortaya koymaktadır. Kessler’in değerlendirmesiyle, “Bu mecburî çalışma sistemi havzaya fiilvaki kâfi derecede işgücü temin ve istihsalin her sene biraz daha artmasına hizmet etti; ancak bunlar is-

tisna edildiği takdirde, elde edilen netice hiçtir: ne meslekî bilgilerle techiz edilmiş maden işçisi zümresi teessüs etti, ne de insan başına elde edilen istih-sal randımanı yükseldi.” (23)

4. Üretim Artışı-Verimlilik Açısından Mükellefiyet Uygulaması

İş mükellefiyeti uygulamasının temel amacı, savaş yıllarında daha da kri-tik bir önem kazanan kömür üretimini, mevcut olanaklarla ve ne pahasına ol-ursa olsun sağlamaktı. Üretilen kömürün neredeyse tümü devlet kuruluşları-na satılıyor; satış fiyatları maliyetin altında saptanırken, kömür üreten kurum-ların zararı bütçeden karşılanıyordu. (24) Mükellefiyet uygulamasıyla işçi üc-retlerinin düşük tutulması da sağlandığından, böylece savaş koşullarında devlet çarkının düzenli ve mümkün olduğunca düşük maliyetle dönmesi sağ-lanmış oluyordu. Kömür üretimindeki inişli-çıkışlı gelişmelere karşın bu ama-ca ulaşıldığı, direk sıkıntısı nedeniyle üretimin aksadığı dönemler dışında, ü-retimde belirli bir artışın da sağlandığı görülmektedir. Ancak, üretim miktarı, kullanılan işgücü ile bağlantılandırıldığında durum değişmektedir. Tablo l'deki veriler, 1939-1944 yılları arasında Havza'da işçi sayısı %46 oranında artar-ken, kömür üretimindeki artışın bunun çok altında ve %32 düzeyinde olduğu-nu ortaya koymaktadır. Kuşkusuz bu durum, çok sayıda etmenle açıklanabi-lir. Savaş koşullarında madenlerde ihtiyaç duyulan birçok araç-gereç ve mal-zemenin eksikliği bunlar arasındadır. (25) Yıpranmış tesisler, savaş koşulla-rında yenilenememişlerdir. (26) BUMH Raporu'nda, mükellefiyetin son yılı iti-bariyle dahi, işçilere en gerekli araç-gereçlerin sağlanamadığı ifade edilmek-tedir: “...kömür havzasında çalışan işçilere madencilğin en iptidaî ve en lü-zumlu vasıtaları olan kazma, kürek, lâmba, ray, boru, ve dinamit gibi hayati e-hemmiyette olan malzemenin zamanında, yeter miktarda ve gerekli evsafıta temin edilememesinden doğan olağanüstü güçlüklerle işareti lüzumlu bulu-ruz.” (27) Bu koşullarda, “...mekanizasyon derecesi hiç denilecek nisbette az olan ve faaliyeti tamamen insan gücüne dayanan bu işletmeden Avrupa ma-denleri ölçüsünde bir işçi randımanının beklenemeyeceği de bir hakikattir.” (28)

Sorun bir yönüyle de üretimin organizasyonuyla bağlantılıdır. BUMH Ra-poru'nda ifade edildiği biçimiyle “Mükellefiyet sisteminin tatbikatından olmak üzere, az çok almış işçileri terhis edersek yerlerine ocakta hiç çalışmamış kimselerin ikamesi böyle bir neticenin meydana gelmesine kısmen âmil ol-muşsa da esas itibarile bu düşüklüğü organizasyonda, günlük işlerin iyi takip edilmemesinde ve tertipsiz çalışmada ve nihayet işletme usullerinde aramak lâzım gelir.” (29) Organizasyonel aksaklıklar ise işletme düzeyinden Hüküme-te kadar uzanmaktadır. 1942 yılında Havza'da üretimin ciddi ölçüde aksama-sına neden olan direk sıkıntısı sorunu bunun tipik bir örneğidir. Dönemin İş Mükellefiyeti Müdürü Kadri Yersel'in ifadeleriyle, Müessese müdürünün “...bü-tün sözlü, yazılı, telli uyarılarına karşın Hükümetin gerekli önlemleri zamanın-da almayışı 1942 yılında kömür üretiminin direksizlik yüzünden durmasına

neden oldu.” (30)

Kuşkusuz, verimlilik sorunu bir yönüyle de işgücünün kullanımı ve niteliği ile ilgilidir. Dünya sosyal politika tarihi, zorunlu çalıştırılan kişilerin verimliliğinin düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, nitelik işgücünün eğitimi ve sürekli olarak maden işlerinde çalışıp uzmanlaşması yolları ile kazanılabiliirdi. Oysa mükellefler, sürekli ya da geçici olarak ve kendi istekleriyle madenlerde çalışan işçilere göre daha az eğitim, bilgi ve deneyim sahibiydiler ve bir eğitim sürecinden geçirilerek de yaptıkları işe hazırlanmamışlardı. Bu durum, madencilğe alışık olmayan mükellef işçilerin verimliliklerinin de düşük olmasına yol açacaktı.

Çalışma Bakanlığı'nın resmi yayın organı olan Çalışma Dergisi'nin Mayıs 1946 sayısında yayımlanan bir yazıda da, iş mükellefiyetinin, ekonomik açıdan beklenen sonuçları doğurmadığı ifade edilmektedir. Buna göre, “hem kömür istihsal nisbetinin artışı, kullanılan işçi sayısının artış nisbetine göre önemli bir fazlalık göstermemekte(dir)”, hem de “...bu kadarcık artışı dahi mükellef işçilerin mi, yoksa devamlı sayılan işçilerin mi sağladığını kestirmek mümkün değildir.” (31) Mükellefiyete ilişkin bu gözlemler, zaman içerisinde yeni arayışlara yol açacak; devletin resmi raporlarında “randıman vermiyen mükelleflerin işletmelerden uzaklaştırılması ve bunların yerlerine mahkûm ve serbest işçi ikamesi” bir çözüm yolu olarak formüle edilir hale gelecekti. (32) Türkiye'nin savaşa girmeyeceğinin ve savaşın yakın bir dönemde sonlanacağına anlaşılması, bu tür arayışları ve hazırlıkları hızlandıracaktı. Ancak, mükellefiyet uygulamasını kırsal kesimdeki üretim faaliyetleri üzerindeki olumsuz etkisi açısından da incelemek gerekir. KKK'nda bu etkiyi azaltacak önlemler öngörülmüş olmasına karşın, kırsal kesimden çekilen emeğin buralardaki üretim faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemiş olması kuvvetle muhtemeldir. (33)

5. Mükellef İşçilerin Çalışma Koşulları

Mükellef işçiler kendi istemedikleri işlerde ve zamanlarda çalıştırılırken, son derecede düşük ücretler ile uzun çalışma sürelerine maruz bırakılmışlar, ciddi sağlık sorunlarıyla ve bunun sonuçlarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Çalışma koşulları üzerinde ise bizzat işçilerin hiçbir etkisi olamamaktadır. 1946 yılındaki Cemiyetler Kanunu değişikliğine kadar olan dönemde Türkiye'de “sınıf esasına dayanan cemiyet” kurmak yasaklandığı için sendikaların oluşturulması hukuken mümkün bulunmamakta, yasa değişikliğinden sonra ise örgütlenme çabaları idarenin engellemeleriyle karşılaşmaktadır. Buna rağmen 1946 yılı sonlarında kurulan Maden Kömür Havzası İşçileri Sendikası ise İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından 16 Aralık 1946 tarihinde kapatılmıştır. (34) Gene idarenin engellemelerine karşın 1946 sonlarında kurulan Ereğli Kömür Havzası İşçileri Derneği ise daha sonra Zonguldak Maden İşçileri Sendikası'na dönüşecektir. (36) Bu örgütsüzlük koşullarında, mükellefiyet döneminde “iş amirlerinin işçilere yaptıkları kanun dışı ve insanlık dışı muameleler”e rağmen, hak aramak bir kabahat sayılmakta, birkaç işçi bir a-

raya gelip hak talebinde bulduklarında kendilerine âdeta suç işlemiş nazarı ile bakılmaktaydı. (37) Havza'da çalışma koşullarını belirleyen 1940 tarihli Dahili Talimatname de, bunun hukuksal dayanağını oluşturmaktaydı.

Bu koşullarda, mükellef işçiler çalışmanın öznesi olmaktan çok, bizatihi nesnesi haline getirilmişlerdir ki, bu durum köleci üretim düzenini hatırlatmaktadır. Bu biçimiyle, mükellefiyet uygulaması Osmanlı İmparatorluğu'nda bireysel çalışma ilişkilerinin hukuksal çerçevesini çizen ve Cumhuriyet döneminde yürürlükten kaldırılmış bulunan 1869-1876 tarihli Mecelle'nin "insan kirası" kavramı ile "ecir nefsinin kiraya veren kimsedir" tanımlamasına koşut bir görünüm arz etmektedir. Üstelik mükellefiyet uygulamasında, Mecelle'den farklı olarak; tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki zorunlu çalıştırma uygulamasında olduğu gibi, işçinin nefsinin (!) kiraya verip vermeme özgürlüğü de bulunmamaktadır. Ücretler de, Mecelle'deki ücretin daha önceden kararlaştırılmamış olması durumunda geçerli olan "ecr-i misil" (emsal ücret) kavramından dahi uzakta görünmektedir. Savaşın olağanüstü koşullarında bir zorunlu çalıştırma uygulamasına gidilmiş olmakla birlikte, işçilerin yaşama ve çalışma koşulları bu tür çalıştırmanın mantığını bile aşmaktadır. Mükellefiyet uygulamasının temel sorunlarından biri olan ve zaman içerisinde yasada yapılan değişikliklerle yaptırımları arttırılan "fırar" olayları, işçilerin hiç bir biçimde etkileme olanağına sahip olmadıkları bu yaşama ve çalışma koşullarına gösterebilecekleri tek tepki olmuştur.

a. Ücretler

Dönem içerisinde Havza'da İş Mükellefiyeti Müdürü olan Kadri Yersel, ücret konusunu Havza'nın devletleştirilmesinden önceki aylar itibarıyla değerlendiren "Devlet, işçi üzerine bir zor düzeni getirmişti. Ama, ücret tarafını işverenin insafına bırakmıştı. Zor uygulamasının tüm çirkinlikleri baş gösterdi" demekteydi. (37) Yersel, Havza'nın devletleştirilmesinden sonra da durumun değişmediğini, "...bu zor uygulamasından özel çıkar sağlanması sakıncası bertaraf edilmişti. Ama, ücret takdirinin keyfiliği sürüyordu" sözleriyle ortaya koymaktadır. (38) Hukuksal açıdan bakıldığında, Havza'da mükellefiyet öncesi dönemde ücretler 151 sayılı kanuna göre ve daha katılımcı bir biçimde belirlenmekteydi. Buna karşılık, mükellefiyet döneminde işçilerin ücretlerine ilişkin hukuksal çerçeve, KKK'yla ve tek taraflı olarak çizilmişti. Ancak, bu konuda da zaman içerisinde mükellefler aleyhine bir geriye gidiş söz konusu olmuştur. İş mükellefiyeti getiren 2 sayılı karar "Kendilerine iş mükellefiyeti tahmil edilenler saiiyelerine mukabil ücretlerini alırlar. Bu ücretler İktisat Vekâletince emsaline göre tesbit edilen normal ücretlerdir" şeklinde bir belirlemeyle "emsal ücret" ölçütünü koymuş ve bunu izleyen diğer kararlarda da benzeri düzenlemeler yapılmıştı. Buradaki "emsal" ve "normal" ücret kavramlarının muğlak olduğu hemen belirtilmelidir. Boratav'ın ifadeleriyle, böylece "işçi aleyhine yorumlanması gayet kolay bir ücret kıstası öngörülmektedir ve cebri çalışma şartları altında 'normal ücret'in, asgarî geçimlik ücreti aşmasına imkân

olmayacağı rahatlıkla söylenebilir.” (39) Buna karşılık, 30.5.1942 tarihli 336 ve 337 sayılı KKK’nda, Ereğli ve Garp Linyitleri için ücretlerin “İktisat Vekâletince tesbit edilen ücret baremi dâhilinde” saptanacağı ifade edilerek, “emsal ücret” ölçütünden de gerilere düşülmüştür. Fiili durum ise bu hukuksal belirlemelere de uymamaktadır. Örneğin, 1940’ta Havza mütehasıslarına bir ücret baremi hazırlanmış olmakla birlikte, ilerleyen yıllarda uygulamaya konmadı. (40) 1942’de, 1938’de 151 sayılı kanuna göre belirlenmiş asgari ücret hadlerine ortalama %16.5 oranında bir pahalılık zammı yapılmasıyla yetinildi. (41) Ücretlere 1944 yılında %33.3 oranında bir zam daha yapıldı. (42) MKK’nda değişiklik yapan 14.6.1946 tarihli ve 4945 sayılı yasayla ise ücretler konusunda ilk defa olarak makul bir ölçüt belirlenerek, “çalışmağa mecbur tutulanlara gördükleri işe karşılık olarak dışardaki emsaline göre normal bir ücret veril(eceği)” hükme bağlandı. Mükellefiyetin fiilen kaldırılmasından önceki bir yıllık geçiş dönemi içerisinde, 1946 yılı sonlarında da “mükellefiyetin kaldırılmasıyla tahaddüs edecek işçi noksanlığını önlemek ve işçilerin havzaya olan bağlılığını artırmak gayesiyle” yaklaşık %40 oranında yeni bir zam yapıldı. (43) Mükellefiyet sonrası dönemde ise yeterli işgücünü sağlamak üzere değişik önlemler alındı, daha geniş olanaklar sağlandı. Bu çerçevede ücretlere ciddi oranda zam yapılmasının yanı sıra prim, sosyal yardım, vergi muafiyeti konularında düzenlemeler getirildi. Bu uygulamalar, bölgede daha sonraki dönemlerde hızlanan “işçileşme” sürecini olumlu yönde etkileyecektir. Tablo II’de, 1938-1948 döneminde ücretlerdeki gelişmeler, değerlendirmelerimize esas teşkil etmek üzere, Ereğli Kömür Havzası ve Türkiye geneli itibarıyla gösterilmektedir.

Tablo II: Ereğli Kömür Havzası’nda ve Türkiye’de Ücretlerin Gelişimi ve GSMH İndeksi

Yıllar	Ereğli Kömür Havzası			Türkiye Geneli				İstanbul geçinme indeksi
	Ortalama yevmiye (kr.)	Gerçek ücretler	Gerçek ücret indeksi (1938=100)	Nominal günlük ücret ortalaması (kr.)	Gerçek ücretler	Gerçek ücret indeksi (1938=100)	Sabit fiyatlarla kişi başına GSMH indeksi	
1938	114	114	100	136	136	100	100	100
1939	118	117	103	152	150	110	104	101
1940	120	107	94	167	149	110	97	112
1941	120	87	76	183	133	98	86	138
1942	158	68	60	198	85	63	90	233
1943	167	48	42	214	62	46	80	347
1944	194	57	50	238	70	51	75	339
1945	216	61	54	263	74	54	63	354
1946	235	69	61	287	84	62	82	343
1947	287	83	73	311	90	66	83	344
1948	294	85	75	355	97	71	95	346

Kaynak: Makal, 2005(a), s. 74.

Tablodaki rakamlar, ücret artışlarına karşın, yüksek oranlı fiyat artışları karşısında gerçek ücretlerin savaş yıllarında ciddi ölçüde düşmüş olduğunu ortaya koymaktadır. Gerçek ücret indeksi 1943 yılında 1938'dekinin %42'sine düşmüş olup; mükellefiyetin bitiminden sonra dahi, 1938 yılı düzeylerinin %25 altında seyretmektedir. Bu çerçevede, işçilerin savaş yıllarında mutlak anlamda ve ciddi ölçüde yoksullaştıkları belirtilmelidir. İşçilerin yaşam standartlarındaki görece değişim ise dönem içerisinde Türkiye genelindeki ücret gelişmeleri çerçevesinde anlamlandırılabilir. Maden işçilerinin ücretleri Türkiye ortalamasından düşüktür ve 1946 yılına kadar yaklaşık %20 altında seyretmektedir. (44) Ancak, bu noktada, Türkiye genelindeki ücret rakamlarının hem kamu, hem de özel kesimde çalışan işçileri kapsadığı ve kamuda ücretlerin bu ortalamadan çok daha yüksek olduğu göz ardı edilmemelidir. Salt kamu kesimi açısından bir değerlendirme yapıldığında, Türkiye genelindeki kamu işçileriyle Havza'da çalışan kamu işçileri arasındaki ücret farkı, bu %20'lik oranın üzerinde olacaktır. 1944 yılına kadar maden işçilerinin gerçek ücretlerindeki düşme oranı da Türkiye ortalamasının epeyce üzerindedir. Gerçek ücret indeksi rakamlarının 1944'ten sonra aynı düzeylerde olması, Türkiye ve Zonguldak Havzası'ndaki işçilerin savaş yıllarında yaklaşık aynı oranlarda yoksullaştığını ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra Havza'da gerçek ücretlerdeki düşme oranı, Türkiye genelinde olduğu gibi; birey başına gayri safi milli hâsıladaki azalmadan da daha yüksektir.

Bu noktaya kadar olan çözümlerimiz, Ereğli Kömür Havzası'ndaki ortalama ücret düzeyleri üzerinden yapılmıştır. Serbest ve mükellef olarak çalışanlar arasındaki ücret farklılıklarını da hesaba katan bir değerlendirme, mükellef işçilerin durumlarının bu ortalamadan daha kötü olduğunu ortaya koyacaktır. EKİ'nde işçilerin ücretleri mükellef veya serbest oluşlarına göre farklılaştırılmış olmamakla birlikte, yapılan işin ve işgücünün niteliğinden kaynaklanan nedenlerle niha-i olarak farklılaşmış durumdadır. 1938 ücret baremine göre lâğımçı ustaları 100 kuruş yevmiye alırken, kazmacıların gündeliği 85, kıdemli amelelerin gündeliği 65, amelelerin gündeliği 60 kuruştur. Mükellefiyet döneminde de ücret artışları bu barem temel alınarak gerçekleştirildiğinden, işçi kategorileri arasındaki ücret farklılıkları devam etmiş, bu çerçevede daha niteliksiz olan mükellef işçiler düşük ücretli gruplarda yer almışlardır. Örneğin 1945 yılı itibarıyla, nitelikli ve 8-10 yıl tecrübeli işçilerden oluşan "lâğımıcılar" günde 200-300 kuruş yevmiye alırken, daha çok mükelleflerden oluşan niteliksiz işçiler günde 80-120 kuruş almaktaydılar. (45) Mükellefiyet uygulamasına gidilen Eti Bank Garp Linyitleri İşletmesi'nde ise Nisan 1945 itibarıyla serbest işçilerin gündelikleri 227-278 kuruş arasında değişirken, münavebeli mükelleflerin gündelikleri 88-106 kuruş arasındaydı. (46) Bu rakamlar ışığında, mükellef işçilerin gündeliklerinin, serbest işçilerin gündeliklerinin %35-40'ı düzeylerinde olduğu görülmektedir. Her ne kadar iki işçi kategorisi arasında verimlilik farklılıkları olması doğalsa da, bu farklılıklar ücret düzeylerindeki uçurumu haklı kılacak düzeyde değildir. Münavebeli mükelleflerin 88, serbest iş-

çilerin 278 kuruş gündelik aldıkları Değirmisaz işletmesinde mahkûm işçi gündelikleri ise 108 kuruştur. Mükellef işçiler açısından durumun vahameti, BUMH Raporu'nda da ifade bulmuştu: "...münavebeli mükellef işçilere ödenen -ve mahkûm işçi gündeliklerinin dununda kalan- (88-106) kuruş ortalama gündeliği pek az bulmaktayız." (47)

Bu değerlendirmelere karşılık, zaman içerisinde tedrici bir biçimde geliştirilen barınma, beslenme gibi bazı sosyal olanakların eklenmesi halinde; hem genel olarak işçilerin, hem de bu harcamalar serbest ve mükellef işçiler itibarıyla görece olarak nötr bir karakter taşıdığı için mükellef işçilerin durumlarının daha iyi olacağı düşünülebilir. Sağlanan tedrici gelişmelerle Havza'da 1944-1947 döneminde sosyal harcamaların ücretlere oranı %60 dolaylarına ulaşmıştı. (48) Ancak, dönem içerisinde tüm İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde gözlenen ve ağırlıklı olarak işgücünün sürekliliği ile verimlilik artışı sağlamaya yönelik olan bu sosyal olanakların, mükellef işçiler açısından, özgür çalışmanın esas olduğu diğer İDT'nden ve EKİ'deki serbest işçilerden farklı bir biçimde değerlendirilmesi gerekir. Serbest işçiler açısından bir teşvik tedbiri olarak düşünülebilecek bu uygulamalar, zaten zorunlu çalıştırmaya tabi olan mükellef işçiler söz konusu olduğunda, olsa olsa mükellefiyet uygulamasının maliyetleri arasında değerlendirilebilir.

Mükellefiyet uygulamasının ücretler üzerindeki olumsuz etkisi, başka karşılaştırmalarla da ortaya konabilir. Havza'daki ücretler Türkiye genelinde kömür madenlerindeki ücretlerle ve Zonguldak ili genel ücret rakamlarıyla karşılaştırıldığında da, ilginç ve her zaman aleyhte sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Türkiye genelinde tüm faaliyet kollarına ilişkin ayrıntılı ücret verilerinin mevcut olduğu 1943 yılı itibarıyla tüm faaliyet kollarında, İş Kanunu kapsamına giren işçilerin günlük ücret ortalaması 214 kuruş iken; kömür madenlerinde de yaklaşık aynı düzeyde olup, 219 kuruştur. (49) Madencilik kesimindeki çalışma koşullarının güçlüğü ve yapılan işin doğasından kaynaklanan çeşitli riskler göz önüne alındığında, bu ücretlerin düşük olduğu söylenmelidir. Buna karşılık, Zonguldak ilindeki genel ücret düzeyi Türkiye ortalamasıyla aynı ve 214 kuruş iken (50) bu ilde maden işçilerine ödenen ücret 159 kuruş olup, (51) hem Zonguldak genel ücret ortalamasının, hem de Türkiye genelinde kömür madenlerinde ödenen ortalama ücretlerin çok altındadır. Kuşkusuz her iki olgu da, mükellefiyet uygulamasının yarattığı bir ücret farklılaşması olarak yorumlanmalıdır.

Mükellefiyet uygulamasının ücretler üzerindeki olumsuz etkisi, Eti Bank'a bağlı tüm maden işletmelerindeki ücretlerin karşılaştırılmasıyla da ortaya konabilir. Kuruluşa bağlı farklı müesseselerde ücretler %40'a varan oranlarda farklılaşırken, BUMH Raporu'nda bazı kuruluşlarda ücretlerin düşük olması, buralarda "mahkûmlardan faydalanılması ve kömür işletmelerinde mükellefiyetin tatbik edilmesiyle" açıklanmaktaydı. (52) Dönem itibarıyla değişik ülkeler açısından yapılacak bir karşılaştırma, bu uygulamalar sonucunda kömür üretiminde işgücü maliyetlerinin büyük ölçüde düşürülmüş olduğunu ortaya

koymaktadır. (53)

Çalışma koşullarının en önemlisi olan ücretlere ilişkin olarak nihai bir değerlendirme yapılacak olursa, iş mükellefiyeti uygulamasının temel amacı, ne pahasına olursa olsun kömür üretimini artırmak ve düzenliliğini sağlamak ise, buna bağlı olarak belirginleşen bir diğer temel amacın bunu olabildiğince düşük maliyetle gerçekleştirmek olduğu görülmektedir. Uygulamada bu husus, ağırlıklı olarak işçilik maliyetlerinin düşük tutulması biçiminde tezahür etmiş ve düşük ücretler bunu sağlamanın temel aracı olmuştur. BUMH Heyeti Raporu'nda yer alan "Mükellefiyetin sağladığı faydalar geliş intizamının teminine, ücretlerin daha fazla kabarmamasına münhasır kalmış ve işçilerin yetişmesi, randımanların artması bakımından verdiği hasıla pek de tatmin edici olmamıştır" ifadesi, bunun özlü bir anlatımıdır. (54)

b. Çalışma Süreleri

Ücretler, kuşkusuz bir başka önemli çalışma koşulu olan çalışma süreleri ile de bağlantılandırılmalıdır. Hukuksal açıdan, 1936 tarihli İş Kanunu, 36. maddesinde "sağlık kaideleri bakımından günde ancak sekiz saat veya daha az çalışması icabeden işlerin bir nizamname ile tesbit olunacağını" öngörmekle birlikte, 39. maddesinde seferberlik durumunda günlük iş süresinin "işçinin azami çalışma kabiliyetine çıkarılabileceği"ni belirtmekteydi. 1939 tarihli Fazla saatlerle çalışma nizamnamesi ise 3. maddesinde maden ocaklarında yer altı işlerinde günlük çalışma sürelerinin İş Kanunu'nca saptanan günlük 8 saatlik süreyi geçemeyeceğini öngörmekteydi. 25.4.1940 tarihli Ereğli Kömür Havzasındaki bilumum İşletmelerde seyyanen tatbik edilecek olan Dahili Talimatname de, diğer bazı işler yanında ocak içinde günlük çalışma sürelerini 8 saat olarak belirlemiş olmakla birlikte, bir başka maddesinde bu sürenin günde üç saat artırılabilceğini hükme bağlamaktaydı. MKK'nda 30.1.1942 tarihinde yapılan değişiklikle, maden işletmelerinde gündüz ve gece çalışmalarında günlük çalışma sürelerinin üçer saate kadar uzatılabilmesine olanak sağlanmış; 2.9.1942 tarihli ve 384 sayılı KKK'yla yer üstü işlerinde buna izin verilmiştir.

Fiili açıdan ise, değişik kaynaklarda mükellefiyet dönemindeki çalışma sürelerine ilişkin farklı bilgi ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Bunlardan bazılarına göre günlük çalışma süreleri 12, hatta 16 saate ulaşmaktadır. (55) Kanımızca, bu görüşler ihtiyatla yorumlanmalı ve ortalama çalışma süreleri olmaktan çok, zaman zaman gerçekleşen uygulamalar olarak değerlendirilmelidir. Çünkü, mükellefiyet döneminde madenlerde çalışmanın kesintisiz biçimde üç vardiya üzerinden yürütülmesi ve farklı çalışma grupları arasında işin niteliğinden kaynaklanan işbölümü, günlük 8 saatlik çalışma sürelerinin tüm işçiler itibarıyla sistematik biçimde artırılmasını olanaksız kılmaktadır. Bu çalışma düzeni içerisinde, ancak bazı grupların belirli işlerin bitirilmesine kadar çalıştırılması, yani esas olan 8 saatlik çalışmanın belirli zamanlarda ve belirli işçi kategorileri itibarıyla aşılması söz konusu olabilecektir. Döneme ilişkin bi-

rinci elden güvenilir tanıklıklar da, genel uygulama olarak çalışma sürelerinin kesintisiz ve günde üç vardiya üzerinden 8 saat olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. (56) Durum haftalık çalışma süreleri açısından değerlendirildiğinde ise 384 sayılı KKK'yla hafta tatili olanağı belirli sınırlamalar dışında kaldırıldığı için, 56 saatlik bir toplama ulaşılmaktadır.

c. Sağlık Sorunları ve İş Kazaları

Dönem itibariyle ülke genelinde genel sağlık sorunları çok ciddi düzeydedir. Havza'da ise bu sorunlar ülke düzeyindeki aşmakta olup, mükellefiyet uygulamasıyla daha da ciddi boyutlara ulaşacaktır. Bu sorunlardan biri, salgın hastalıklar ile bunun çalışma ve yaşam koşulları üzerindeki etkilerine ilişkindi. (57) Mükellefiyet "sosyo-ekonomik açmazları bir yana, kömür havzasındaki işçilerimizin sağlık sorunlarını temelinden yıkmış, onları her tür bulaşıcı hastalığa açık bir duruma getirmiştir." (58) Tifüs, çiçek, sıtma, frengi gibi bulaşıcı hastalıklar işçiler arasında kitlesel biçimde yaygındır ve çok sayıda işçi bu hastalıklardan hayatını kaybetmektedir. Bunların dışında başta verem olmak üzere akciğer hastalıkları, bağırsak enfeksiyonları yaygındır. (59) Sosyal alanda sağlanan gelişmelere karşın; barınma, beslenme, temizlik ve giyim sorunlarının tümüyle çözülememiş olması yanında, eğitimsizlik bu hastalıkların yaygınlaşmasını kolaylaştırmaktadır. (60) Salgın hastalıklar, devrevî olarak köyle maden ocakları arasında dolaşan işçiler aracılığıyla her iki bölgeye de yayılmaktaydı. Yöneticiler tarafından bilinen ve devletin resmi belgelerine de yansıyan sağlık sorunları, bu alana yönelik hizmetlerin geliştirilmesiyle; ortadan kaldırılamasa dahi, daha alt düzeylere indirilebilirdi. Oysa, döneme ilişkin resmi raporlar, bu alanda yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır. (61) BUMH Raporu'nda yer alan "Sağlık teşkilâtı işçinin sağlığı ile gerekli şekilde alâkadar olmamakta, ...bu teşkilâtın işçi ile teması: İşçinin havzada çalıştığı müddetçe kendisine müracaatına bağlı kalmaktadır. Bu teşkilâtta ne işçi sağlık kartları usulü, ne de periyodik sağlık muayene sistemi mevcuttur. ...İşletmenin koruyucu ve önleyici sağlık faaliyeti kâfi değildir" şeklindeki değerlendirmeler, sağlık sorunlarına ilgisizliğin özlü bir ifadesidir. (62) Kurumun, bizatihi mükellefiyetin yürütülmesi için yaptığı masraflar, sağlık harcamalarının 1944'te %51'i, 1945'te ise %48'i düzeyindeydi. (63)

Genel sağlık sorunları ve salgın hastalıklar yanında, temel sorunlardan biri de iş kazalarıdır. Veriler, Türkiye'de mükellefiyet uygulamasının başladığı 1940'lı yılların başında kömür madenlerindeki iş kazalarının tüm faaliyet kollarındaki iş kazalarının %50'sini aştığını ortaya koymaktadır. (64) 1941-1947 döneminde iş kazasında ölenlerin sayısı 601, yaralananların sayısı ise 24.805'tir. (65) 1940 yılı rakamlarının ilave edilmesi durumunda, mükellefiyet döneminde kazalar sonucu ölümler 700'ün üzerindedir ve yaralı sayısı da 30.000'e yaklaşmaktadır. Uluslararası bir karşılaştırma yapıldığında ise 1 milyon ton kömür üretimine düşen ölümlü kaza sayısı gelişmiş ülkelerde en fazla 2 iken; Zonguldak Havzası'nda mükellefiyetle birlikte giderek artmış,

1941'te 25 iken; 1942'de 35'e, 1943'te ise 75'e yükselmiştir. (66) Benzeri değerlendirmeler, kaza sayılarının toplam yevmiyelere oranı itibarıyla da geçerlidir. Kazalar sonucunda kaybedilen işgünü rakamları da olağanüstü yüksek olup, mükellefiyetin son yılında dahi zirvede bulunmaktadır. Bu rakamların Havza'da çalışan ortalama işçi sayısına oranlanması, işçi başına yıllık işgünü kaybının 25 gün dolaylarında olduğunu göstermektedir. 1941-1946 döneminde en az beş günlük çalışma yeteneği kaybına yol açan kazaların sayısı, yıllık olarak, dört sene için 3-4 bin arasında, iki sene için ise 4 binin üzerindedir. Kessler'in ifadesiyle, "Bu rakamlar nihayet 20-25 bin işçinin çalıştığı küçük bir maden mıntıkası için korkunç derecede yüksektir." (67)

Elbette, iş kazalarına ilişkin gelişmeler tümüyle mükellefiyete bağlanamaz. Ancak, şurası açıktır ki, iş mükellefiyetine tabi kılınanlar, kendi iradeleri dışında; çalışmanın riskli, iş kazaları ve ölümlerin yoğun olduğu bir faaliyet alanında çalışmaya zorunlu tutulmuşlardır. Bir diğer yönüyle ise sürekli ya da geçici olarak ama kendi istekleriyle madenlerde çalışan işçilere göre daha az eğitim, bilgi ve deneyim sahibi olan mükellefler ve benzeri biçimde çalışma zorunluluğunda olan mahkûm ve asker işçiler; gereken eğitim verilmeden madenlerde çalıştırılmaya başlamışlar, bu da işgücünün düşük verimliliği yanında, kazalar ve ölümler üzerinde etken olmuştur. Kessler'in mesleki bilgi eksikliği ile iş kazaları arasındaki bağlantıyı ortaya koyan ifadesiyle, "Mükellefiyete tâbi işçiler bu ağır ve tehlikeli iş için gerekli meslekî bilgi ile yetiştirilmediklerinden, bu kazaları tabii görmek gerekir." (68)

Bunun yanı sıra, madenlerde işçilerin gerekli işçi sağlığı-iş güvenliği önlemleri alınmadan çalıştırılmaları ve teknik donanım eksikliği had safhada olmasına rağmen; üretim artışı amacıyla tüm koşulların, özellikle mevcut işgücünün zorlanması da kazalar üzerinde belirleyici olmuştur. Eti Bank'ın bir raporu, teknik donanım eksikliğinden kaynaklanan sorunların, işgücü zorlanarak aşılıp çalışıldığını açık biçimde ortaya koymaktadır: "Müstahsil olmayan işçi sayısının artışı bilhassa tesisat ve teçhizat yıpranması dolayısıyla fazla çalışılması mecburiyetinden ve azalan enerjinin kol kuvvetile karşılanmasından ileri gelmektedir." (69) BUMH Raporu'nda bu "zorlama", açık bir biçimde ifade edilmektedir: "...dar ve tecrübesiz bir nezaretçi kadrosu ile normâlin üstünde yapılmış bir istihsal şebekesinde, bugünkü tekniğin vardığı merhalelere nazaran çok geri, düşük kapasite ve randımanlı tesisat, mahdut, yıpranmış ve düşük evsafı gayri kâfi makinelerle ulaşılmış bulunan istihsal seviyesini (forse) bulduğumuzu kaydeder(iz)." (70) Dönemin İş Mükellefiyeti Müdürü Yersel de anılarında, üretim artışı konusundaki baskılara vurgu yapmaktadır: "...Üretimin duraklamasından kaynaklanan kömür açığı, demiryolu taşımacılığında aksaklıklara yol açtığı gibi, üretimin yükseltilmesi konusunda Hükümet baskısını da arttırmıştı. Bütün ocaklarda her olanaktan yararlanılmaya girişilmişti. Yerel deyimle, (zar-zor) günler ile üretimin en üst düzeye çıkarılmasına çalışılıyordu." (71) Yersel, 1943 yılında "Kandilli'nin Çamlık ocağında meydana gelen ve 63 işçinin ölümüne neden olan grizu patlaması da bu bas-

kıların sonucunda ve güvensiz elektrik donanımı kullanılması yüzünden oluşmuştur, kanısındayım” ifadeleriyle de; ölümlü iş kazaları ile üretim baskısı, teknik donanım eksikliği ve ihmal arasındaki bağlantıyı açık yüreklilikle ortaya koymaktadır. (72) Madenlerdeki ölümlü iş kazalarına ölümsüz iş kazaları ile ölümlü ve ölümsüz meslek hastalıkları ve diğer sağlık sorunları eklendiğinde, resim tamamlanacaktır.

6. Mükellefiyet ve Genç İşçiler

Mükellefiyete ilişkin bu sorunlar, çocuk-genç işçi istihdamı açısından özellikle değerlendirilmelidir. Mükellefiyet uygulamasına esas teşkil eden KKK’nda değişik işyerleri ve bölgeler için farklı yaş sınırları konulmuş olmakla birlikte, genel olarak “16 yaşın üzerindeki” mükellefiyete tabi tutulmuşlardır. Bu uygulamanın bir sonucu olarak “maden ocakları, memleahalar ve taş ocakları” adıyla nitelenen faaliyet kolunda çalışan çocuk-genç işçilerin (12-18 yaş) sayısı radikal bir artış göstermiş ve 1937’de 785 iken, 1943’te 7.204’e yükselmiştir. Çocuk-genç işçilerin meslek dağılımlarına bakıldığında, bunlardan 5 998’inin kömür madenlerinde çalıştıkları görülmektedir. (73) Mükellefiyet uygulamalarının en yoğun olduğu Zonguldak ilinde ise 1937 yılında sadece 371 çocuk-genç çalışır görünürken, bu rakam 1943’te 6.118’e çıkmış durumdadır. 1937’de çocuk-genç işçilerin sadece %1,59’u bu ilde çalışırken, 1943’te oran %11,79’a çıkmaktadır. (74) Kuşkusuz, hemen hemen tümüyle kömür madenlerinde çalışan ve 17-18 yaş kategorisinde bulunan bu çocuk-genç işçiler, fiziki ve ruhsal gelişimleri açısından; yetişkinlerin maruz kaldığı sorunları daha da ağır bir biçimde yaşamış olmalıdırlar.

7. Mükellefiyet ve Mahkûm-Asker İşçi İstihdamı

Mükellefiyet uygulamasında zaman içerisinde gözlenen sorunlar, Türkiye’de 1937 yılında başlamış bulunan mahkûm istihdamının giderek yaygınlaşması üzerinde etken oldu. Birçok kamu kuruluşunda mükellef işçiler yerine mahkûm işçi çalıştırmak tercih edildi ve mahkûmlar geniş bir biçimde istihdam edildiler. Mahkûmlar, en yoğun biçimde madencilik kesiminde istihdam edilmekle birlikte; sayı ve oranları kuruluşlar arasında farklılaşıyordu. Örneğin, Eti Bank Garp Linyitleri İşletmesi’nde mahkûm işçiler 1944 yılında 4.552 işçiden 672’sini (%14.8), (75) 1947’de 3.916 işçiden 1.018’ini (%26) (76) 1948’de ise 4 506 işçiden 1 309’unu (% 29) oluşturuyordu. (77) Bu müessesede mükellefiyet 1946 yılında kaldırıldığı için, doğan işgücü açığının artan mahkûm istihdamıyla karşılanmış olduğu dikkat çekmektedir. Daha az oranda olmakla birlikte, madencilik dışındaki faaliyet alanlarında da mahkûm işçi çalıştırılıyordu ve 1943 yılı itibarıyla Sümerbank’ın toplam 31.703 işçisinden 994’ü hükümlü işçilerdi (%3,14). (78)

Ereğli Kömür Havzası’nda da 1937 yılından itibaren mahkûm işçi çalıştırılmaya başlandı ve mükellefiyet döneminde de bu uygulama devam etti. Ancak burada çalışan mahkûm işçilerin oranının, mükellefiyet uygulamasına gidilen

Garp Linyitleri'nden çok daha düşük olduğu gözlenmektedir. Havza'da 1947 yılı sonu itibariyle 1.039, 1948 yılı sonu itibariyle 1.261 mahkûm çalıştırılıyordu (%4). (79) Ancak, mahkûm istihdamına ilişkin uygulamanın da verimlilik açısından sorunsuz olmadığı, değişik nedenlerle amaçlara tam ulaşamadığı gözlenmiştir. BUMH Raporu'ndaki ifadeyle, "...mahkûmların serbest işçiler gibi verimli oldukları söylenememektedir. Yakın zamanda bu kaynaktan müstağni kalınması temenniye değer görülür." (80) Hükümlü işçi uygulaması, mükellefiyetin kaldırılmasından sonra da devam edecek ve 1950 yılındaki Genel Af Kanunu sonrasında fiilen sona erecekti. (81)

Mükellefiyet sorununun bir boyutu da, madenlerde mahkûmlara ilave olarak askerlerin çalıştırılmasıydı. Asker işçi çalıştırma, daha Osmanlı İmparatorluğu döneminde, diğer üretim kesimleri yanında madenlerde de yaygın bir biçimde uygulanmıştı. (82) Aynı uygulama Cumhuriyet döneminde de devam etti ve MKK çerçevesinde de, yoğun bir biçimde asker işçilerin çalıştırılmaları söz konusu oldu. (83) Mükellefiyetin başlangıcından beri uygulanan ve askerlik teciline dayanan uygulama yanında, 15.9.1942 tarihinden itibaren "askerlik muafiyetine dayalı mükellefiyet" uygulamasına gidildi. Kural olarak askerlikten önce de madenlerde çalışmış olanlar, 6 aylık acemilik dönemlerini takiben askerlik hizmetlerine sayılmak üzere ocaklarda istihdam edildiler. (84) BUMH Raporu'nda yer alan "Askerlik mükellefiyetini ifa ederken ücret de alan bu işçiler havzaya normal işçilerden daha faydalı olmaktadır. Bu kaynaktan daha geniş mikyasda faydalanılmasını temenniye değer buluruz" ifadesi, bu uygulamanın çok yararlı olduğunu ortaya koymaktadır. (85) Bunun dışında, 1.11.1943 tarihinde "Kömür Havzası Ocak Hizmet Taburu" oluşturularak, daha önce karşılaşılan sorunların giderilmesi amaçlandı. (86) Mükellefiyetten kaçanları içeren ve sıkı bir askeri disipline dayanan bu uygulamanın, firarları azalttığı anlaşılmaktadır. (87)

Ç. ULUSLARARASI ÇALIŞMA ÖRGÜTÜ'NÜN ZORUNLU ÇALIŞTIRMA KONUSUNDAKİ İLKELERİ VE TÜRKİYE'DEKİ MÜKELLEFİYET UYGULAMASI

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 1930 tarihli ve 29 numaralı Cebri veya Mecburi Çalıştırma Sözleşmesi, konuya ilişkin düzenlemeler yaparken, "madenlerde yapılmakta olan yeraltı çalışmaları için cebri veya mecburi çalışmaya başvurulmayacağı" hükmünü getirmektedir. Türkiye bu sözleşmeyi onaylamadığı için -sözleşmenin onayı ancak 1998'de gerçekleşmiştir-, sözleşme hükümleriyle bağlı değildir. Ayrıca sözleşme, savaşı da içeren olağanüstü durumlar karşısında yapılan çalışmayı, zorunlu çalıştırma tanımı ve kapsamı dışında bırakmaktadır. Türkiye'deki mükellefiyet uygulamasını bu iki nedenle sözleşme bağlamında değerlendirmek mümkün değildir. Ancak, zorunlu çalıştırmanın yasaklanması gibi temel insan hakları arasında kabul edilen bir konuda, Türkiye'nin üyesi olduğu bir kuruluşa ait ve birçok ülke tarafından onaylanan sözleşmenin medeni camianın normlarını içerdiği ve bu açıdan Türki-

ye'nin durumunun, hukuksal bağlayıcılığı olmasa da, bu sözleşme ışığında gözden geçirilebileceği kanısındayız. Ayrıca, Türkiye bu yıllar itibarıyla sözleşmeyi onaylamamış da olsa, üyesi olduğu UÇÖ'nün Anayasasının Başlangıç bölümündeki ve 1944 tarihinde kabul edilerek daha sonra UÇÖ Anayasası ile bütünleştirilen Filadelfiya Bildirgesi'ndeki ilkelerle bağlı durumdadır. Bildirgeye göre, "Tüm insanların, özgürlük, onur ve ekonomik güvenlik içinde ve fırsat eşitliği ile, maddi ilerlemelerini ve manevi gelişmelerini izleme ve gerçekleştirmeye çalışma hakları vardır." Bu değerlendirmeler ışığında kritik nokta, mükellefiyet uygulamasına esas teşkil eden olağanüstü durumun ne zaman bittiği hususudur. Kanımızca, savaşın bitimi makul bir tarih olarak kabul edilmelidir ve bundan sonraki uygulama, Türkiye açısından hukuksal bir bağlayıcılığı olmamakla birlikte, sözleşme hükümlerine; bunun yanı sıra UÇÖ Anayasası'na ve medeni camianın normlarına uygun olmayan bir görünüm arz etmektedir. Gene Türkiye açısından hukuksal bir bağlayıcılığı olmamakla birlikte, mükellefiyet uygulamasının birçok açıdan, sözleşmenin zorunlu çalıştırmaya cevaz verilen durumlara ilişkin sıkı kayıtlarını da aştığı belirtilmelidir.

D. İŞ MÜKELLEFİYETİ UYGULAMASINA İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME

İş mükellefiyeti uygulaması "olağanüstü bir çalışma rejimi" olmakla ve savaş koşullarında bu tür önlemler alınması doğal olmakla birlikte, yasa ve uygulamaları değişik açılardan eleştirel bir değerlendirmeye konu edilmelidir. Temel eleştiri noktalarından biri, uygulamada sosyal-insani boyutun tümüyle ihmal edilmiş olmasıdır. İkinci olarak, savaş koşullarında tesis edilen olağanüstü çalışma rejiminin, bu koşulların yani savaşın bitimiyle ortadan kaldırılması gerekirdi. Oysa, yasanın birçok düzenlemesi hukuken ve/veya fiilen savaştan sonra da uzun süre yürürlükte tutulmuş ve yasa, olağanüstü çalışma rejimini olağan koşullarda da sürdüren bir nitelik kazanmıştır ki, bu durumun dönem itibarıyla yürürlükte olan 1924 Anayasası'nın 74. maddesinde yer alan "Olağanüstü hallerde kanuna göre yükletilecek para ve mal ve çalışma ödevleri dışında hiç bir kimse başka hiçbir şey yapmaya ve vermeye zorlanamaz" hükmüne aykırı olduğu belirtilmelidir. Yasanın çıkarılış mantığı ile gerekçesinde ve Encümen raporunda ifade edilen görüşler çerçevesinde, "fevkalâde zamanlar" ibaresinin savaş dönemiyle sınırlı olarak yorumlanması gerektiği kanısındayız. Bu bağlamda, mükellefiyet uygulamasının, en azından fevkalâde zamanların geride kaldığı 1945 sonrası dönem itibarıyla, Anayasa hükmüne açık bir biçimde aykırılık kazandığını düşünüyoruz.

Üçüncü olarak, yasanın kendi içinden bir değerlendirme yapıldığında da, değişik toplumsal katmanlara/sınıflara karşı nesnel-yansız biçimde uygulandığını söylemek mümkün görünmemektedir. Çalışma yaşamına ilişkin hükümlerle hükümete özel kesim üzerinde geniş yetkiler tanıyan hükümlerin uygulanma dereceleri birbirinden farklıdır. Koçak, MKK'nu tüm alanlardaki uygulamalarıyla değerlendirirken, "özel girişime karşı yasanın verdiği olanakların as-

garisinden yararlanarak uygulandığı; ancak işyükümlülüğü ve fazla mesai konularında işçilere ve köylü-işçilere karşı geniş biçimde -hatta asıl anlamıyla bu noktada- uygulandığı” sonucuna varmaktadır. (88) Üstelik bu noktada, insanların bizatihi “can”larına yönelik bir uygulama ile “mal”larına yönelik bir uygulamanın karşılaştırılabilirliği de tartışılmalıdır.

Kanımızca, MKK uyarınca yapılan tüm uygulamalar gibi, iş mükellefiyetinin de önemli sosyal-insani sorunlar yarattığı, ülkenin insan gücünü, geniş bir biçimde istismarına olanak sağlayarak hırpaladığı, helak ettiği söylenmelidir. Bir başka açıdan bakıldığında, bu uygulamalar savaş yıllarındaki sermaye birikim sürecinin en önemli araçlarından biri olmuş; ucuz ve sürekli bir işgücünün varlığını garanti altına alarak, savaş yıllarında belirli ellerde yoğunlaşan sermaye birikimine katkıda bulunmuştur. Türkiye’de iş hukuku alanında Cumhuriyetin başlangıcından itibaren gözlenen ve batılı normlara yaklaşma biçiminde özetlenebilecek olan tedrici ve zaten yeterli olmayan gelişmeler de ciddi ölçüde sekteye uğramıştır. Buna karşılık, mükellefiyet uygulamasının daha çok insanı uzun yıllar sürecek bir ücretli çalışma düzeni içerisine sokarak, Türkiye’deki “işçileşme” süreci üzerinde etkili olduğu da belirtilmelidir. Yeterli işgücünü temin etmek amacıyla mükellefiyetin son yıllarında başlatılan ve bunu izleyen dönemde de sürdürülen ücret artışı, prim, sosyal yardım, vergi muafiyeti gibi uygulamalar bu oluşum üzerinde etken olmakla birlikte; mükellefiyet uygulamasının kendisi de, tüm olumsuzlukları yanında, madende çalışma alışkanlığı yaratarak bu sürece katkıda bulunmuştur.

Kanımızca, MKK uyarınca çalışma ilişkileri alanında yapılan diğer uygulamalar gibi, iş mükellefiyeti de savaşın olağanüstü koşulları ve iktisadi sorunlar yanında, dönemin siyasi koşullarının damgasını taşımaktadır. Süregelmekte olan tek parti yönetimi koşullarında, özgür kamuoyunun ve basınının oluşumuna izin verilmemekte, 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu’nun düzenlemeleri uyarınca derneklerin kurulmasında bir önizin sistemi geçerli olduğu için iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi dışında muhalif bir siyasal partinin kurulması mümkün olmamakta; aynı yasanın sınırlamaları çerçevesinde işçiler açısından da sendikal örgütlenme engellenmektedir. Kısaca ifade edilecek olursa, bu dönemde Türkiye tümüyle örgütsüz bir toplum görünümündedir. (89) Bu koşullarda ise yapılan uygulamalar herhangi bir sosyal kontrol ya da denetimden azade biçimde yürütülebilmiştir. Türkiye’de çok partili siyasal yaşamın tümüyle olmasa dahi, bazı kurumlarıyla varlık kazanmış olması durumunda, savaşa ve olağanüstü önlemlere karşı, uygulamaların daha ölçülü ve sosyal-insani maliyetleri de kale alan biçimde yapılacağı tahmin olunabilir. Çalışma Bakanı Sadi İrmak’ın 1946 yılında yaptığı saptama bu açıdan manidardır. Bakan, “Demokrasi yolunda mutlu gelişmeler çalışma dâvamızda da hayırlı tesirlerini göstermiştir. Mevzî iş mükellefiyetleri kaldırılmış, meslekî teşekküller meydana gelmesi için kanuni imkânlar açılmıştır” derken, çok partili yaşama geçiş aşamasında çalışma hayatında meydana gelen diğer değişiklikler yanında, demokrasinin yokluğuyla iş mükellefiyeti uygulaması arasındaki bağ-

lantıyı da açık biçimde kurmuş olmaktadır. (90) Çok partili yaşama geçiş sürecinde, bu bağlantı MKK uygulamalarına muhatap olan işçi ve köylüler tarafından da kurulacak, "emekçi halk yığınları ile CHP arasında bir daha telafi edilemeyecek kopuşlara yol aç(acak)"tı. (91) Havza açısından değerlendirildiğinde, iş mükellefiyeti uygulamasına tepki duyan "bölge halkı bu tepkiyi siyasal yaşama yansıtmış ve Cumhuriyet Halk Partisi seçimlerde sürekli ve önemli oy kaybına uğramıştır." (92) Mükellefiyet uygulamasından en çok etkilenen Zonguldak'lı madenciler, 1950 seçimlerinde siyasal tercihlerini Demokrat Parti'den yana kullanacaklardı. (93) Bu vesileyle, 1946-1960 döneminin siyasal içerik taşıyan tek işbirakma olayı da gerçekleşecekti. (94)

Sonuç olarak, çalışmamızda değişik boyutları ile değerlendirdiğimiz iş mükellefiyeti uygulamasının, sadece Zonguldak değil, tüm Türkiye toplumsal tarihinin en önemli ve acı sayfalarından biri olduğunu ifade edilmelidir. Bir "toplumsal karabasan" olarak nitelendirdiğimiz bu olgu, hem tüm boyutlarıyla ve derinlemesine incelenmeyi, hem de kendisinden bugün ve gelecek için dersler çıkartılmasını beklemektedir... (95)

DİPNOTLAR:

- 1- BİGM-1945, s. 36, Cetvel: 5.
- 2- Konu, bir başka çalışmamızda daha kapsamlı olarak incelenmektedir. Bakınız, Makal, 2005(a).
- 3- Bulutay; Tezel; Yıldırım, 1974, Tablo 8.2.C ve Tablo 8.1'den hesaplanmıştır.
- 4- Bkz., Tablo II.
- 5- Makal, 1999, s. 289.
- 6- Mükellefiyet uygulaması yapılan Zonguldak Kömür Havzası'ndaki çalışma koşullarına ilişkin olarak Dosdoğru'ların Tan gazetesinde yayımlanan yazıları ile Sendika gazetesinde çıkan yazılar istisna sayılmalıdır.
- 7- Koçak, 1986, s. 256.
- 8- Konunun değişik yönleri için bkz., Yiğiter, 1943, s. 9; Özeken, 1944, s. 27-31; Zaman, 2004, s. 150.
- 9- Bu dönemdeki gelişmeler konusunda bkz., Özeken, 1944, s. 56-62; Zaman, 2004, s. 80-102.
- 10- Zaman, 2004, s. 102.
- 11- Zaman, 2004, s. 103. Tüm kömür iş-

letmelerinin tek bir devlet işletmesi bünyesinde toplandığı bu olay "füzyon" - "birleştirme" olarak nitelenmektedir.

- 12- Yersel, 1989, s. 19.
- 13- 1945 yılında Havza'daki daimi işçilerin sayısı sadece 3 210'du. Bkz., BUMH, EKI-1944, s. 92.
- 14- Özeken'in araştırmalarına göre, bir işçinin maden ocaklarında ortalama kalış süresi 1935'te 17, 1936'da 14 gündü. Bkz., Özeken, 1948, s. 59.
- 15- Özeken, 1948, s. 71.
- 16- "Kollektif mahpusluk psikozu" ifadesi, Özeken'e aittir. Bkz., Özeken, 1948, s. 73. Mükellefiyet uygulamasının insani sorunlarına ilişkin geniş, dramatik bir anlatım için bkz., Etingü, 1976, s. 112-121. Döneme ilişkin tanıklıklar için bkz., Çatma, 1998, s. 131-132, Seyda, 1970 ve Yalçın, 1989; dönem içerisinde yaşananlara ilişkin kısmen belgesel nitelik taşıyan romanlardır. Bütün bu çalışmalarda dile getirilen bazı savlar (dayak, mükellefiyetten fi-

- rar edenlerin eşlerinin ya da ço-cuklarının karakollara alınıp, ancak firarının teslim olmasından sonra salıverilmeleri; ırza tecavüz gibi...) abartılı gibi görünse de; Havza tarihi hakkında geniş bilgi ve araştırmaları olan Erol Çatma, bunların kesinlikle doğru olduğunu ve mükellefiyetten kaçışları caydırmak için bilinçli olarak uygulandığını ifade etmektedir. Madenci köylerindeki görüşmelerimizde de, bu savlara ilişkin kişisel tanıklıklara şahit olduk. Örneğin, bir mükellef işçi, "Genç gelinlere yapılan kötülükler"den söz etmektedir.
- 17- Baran, 1999.
- 18- Görüştüğümüz bir mükellef işçi, köyü ile çalıştığı maden ocağı arasındaki 90 kilometrelik me-safeyi her defasında dağlardan-ormanlardan yürüyerek gidip geldiğini ve bunun bir gün sürdüğünü ifade etmiştir.
- 19- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İçtima: 3, Cilt: 25, 62. Birleşim, 25.5.1942, s. 270.
- 20- BİGM, 1945, s. 37, Cetvel: 8.
- 21- Özeken, 1948, s. 72.
- 22- BUMH, EKİ-1944, s. 91. Buna karşılık, Özeken, Ereğli Havzası'ndaki işçilerin % 80-85'inin mükellefler olduğunu belirtmektedir. Bkz., Özeken, 1948, s. 72.
- 23- Kessler, 1948, s. 178-179.
- 24- Kömür satış fiyatları, maliyetlerin yaklaşık olarak % 10-15 altındaydı.
- 25- Yersel, 1989, s. 27.
- 26- BUMH, EKİ-1946, s. 1.
- 27- BUMH, EKİ-1947, s. 95.
- 28- BUMH, EKİ-1945, s. 55.
- 29- BUMH, GLİ-1944, s. 29.
- 30- Yersel, 1989, s. 24.
- 31- Dinçer, 1946, s. 27.
- 32- BUMH, GLİ-1944, s. 36.
- 33- Madenci köylerindeki kişisel görüşmelerimizde, mükellefiyet uygulamasının hayvancılık da da-hil olmak üzere, tüm tarımsal faaliyetleri ciddi ölçüde aksattığına ilişkin somut durumlar ifade edilmiştir.
- 34- Etingü, 1976, s. 136.
- 35- Karahasan, 1978, s. 276-277.
- 36- Karahasan, 1978, s. 274.
- 37- Yersel, 1989, s. 20-21.
- 38- Yersel, 1989, s. 21.
- 39- Boratav, 1982, s. 249.
- 40- Havza'daki 1941 yılı ortalama ücretleri, 1940'ta saptanan düzeylerin % 12 oranında altındaydı. Bkz., Yiğiter, 1943, s. 73.
- 41- BUMH, EKİ-1944, s. 95, 137. 1938'de saptanan ücret hadleri, Barım, 1941, s. 65'te bulunmak-tadır.
- 42- Eyriboyun, 1994, s. 49.
- 43- BUMH, EKİ-1947, s. 121.
- 44- Türkiye geneli ücret rakamlarının İş Kanunu'na tabi işçileri kapsamı ve kapsam dışındaki iş-çilerin ücretlerinin de daha düşük olması nedeniyle; İş Kanunu'na tabi olanlar ve olmayanlar bir-likte ele alındığında, bu % 20'lik farkın azalması beklenir.
- 45- Dosdoğru; Dosdoğru, 1990, s. 31, 34.
- 46- BUMH, GLİ-1944, s. 35.
- 47- BUMH, GLİ-1944, s. 35.
- 48- BUMH, EKİ-1947, s. 121.
- 49- BİGM, 1945, s. 13; 42, Cetvel 16.
- 50- BİGM, 1945, s. 41, Cetvel 15.
- 51- BİGM, 1945, s. 43, Cetvel 17. Bu rakam, aynı yıla ilişkin olarak Tablo II'de yer alan miktardan biraz düşüktür.
- 52- BUMH, Eti Bank-1944, s. 62.
- 53- Karşılaştırmalar için bkz., BUMH, EKİ-1944, Ek: a; Özeken, 1948, s. 63-64.
- 54- BUMH, EKİ-1945, s. 104. Altını biz çizdik.
- 55- Örneğin, bkz., Çıladır, 1999, s. 28; T.B.M.M. Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekillerinin Ra-poru, 19-24/VII/1947, s. 8/3; BUMH, EKİ-1944, s. 89.
- 56- Dosdoğru; Dosdoğru, 1990, s. 28. Benzeri bir saptama için bkz., Erkün, 1945, s. 23.
- 57- Çatma, 1996, s. 43, 53.
- 58- Dosdoğru; Dosdoğru, 1990, s. 10. 1942-1945 döneminde EKİ'nde doktor olarak görev yapan karı-koca Dosdoğrular'ın 1945 yılında Tan gazetesinde yayımlanan yazılarını içeren kitap, sağlık sorunlarına ilişkin zengin ve birinci elden bilgiler sunmaktadır. Kitapta, bunun yanı sıra diğer ça-lış-

- ma koşullarına ilişkin bilgiler de bulunmaktadır.
- 59- Dosdoğru; Dosdoğru, 1990, s. 13-17, s. 18-20.
- 60- Dosdoğrular'ın "içeriden" gözlemleri bu konulara ilişkin ayrıntılı bilgiler vermektedir. Barınma hizmetlerinin yetersizliği konusunda bkz., Dosdoğru; Dosdoğru, 1990, s. 30-31, beslenme hizmetlerinin yetersizliği konusunda bkz., s. 27-28.
- 61- Örneğin, bkz., BUMH, EKİ-1944, s. 99-100.
- 62- BUMH, EKİ-1947, s. 47, 60.
- 63- BUMH, EKİ-1945, s. 15, 106'daki verilerden hesaplanmıştır.
- 64- BİGM, 1945, s. 51, Cetvel: 26.
- 65- EKİ-1961, s. 104, 106-107.
- 66- Çıladır, 1999, s. 30.
- 67- Kessler, 1948, s. 179.
- 68- Kessler, 1948, s. 179. Dosdoğrular, iş kazalarıyla işçilerin cehaleti arasındaki bağlantıyı da or-taya koymaktadırlar. Bkz., Dosdoğru; Dosdoğru, 1990, s. 50-51.
- 69- Eti Bank, 1945, s. 7.
- 70- BUMH, EKİ-1947, s. 95.
- 71- Yersel, 1989, s. 24-25.
- 72- Yersel, 1989, s. 25. Kazanın nedenlerine ilişkin ayrıntılı teknik bilgi için bkz., BUMH, EKİ-1942, s. 41.
- 73- BİGM, 1945, s. 7-8.
- 74- BİGM, 1945, s. 3'teki verilerden hesaplanmıştır.
- 75- BUMH, GLİ-1944, s. 33,
- 76- BUMH, GLİ-1947, s. 69.
- 77- BUMH, GLİ-1948, s. 47.
- 78- BUMH, Sümerbank-1944, s. 36.
- 79- BUMH, EKİ-1948, s. 27.
- 80- BUMH, EKİ-1947, s. 25.
- 81- Çatma, 1996, s. 28.
- 82- Bu uygulamalar konusunda bkz., Çatma, 1998, s. 18 vd.
- 83- MKK çerçevesinde, madencilik alanında gözlenen "asker işçi" uygulamaları konusunda belge-ler ve geniş değerlendirmeler için bkz., Çatma, 1998, s. 122 vd. Asker işçi uygulamaları, belirli faaliyet alanlarında MKK dışında da yürütülmekteydi.
- 84- Kessler, 1948, s. 180.
- 85- BUMH, EKİ-1947, s. 25.
- 86- Zaman, 2004, s. 109.
- 87- BUMH'nin değerlendirmelerine göre, "...kararname gereğince tatbik edilen (Zonguldak hizmet taburuna sevk) muamelesinden ötürü firar nisbeti az olmaktadır." Bkz., BUMH, GLİ-1944, s. 34.
- 88- Koçak, 1986, s. 362.
- 89- Dönemin örgütlülük açısından değerlendirilmesi için bkz., Makal, 2002, s. 47-50.
- 90- İrmak, 1946, s. 1.
- 91- Boratav, 2003, s. 91.
- 92- Talas, 1992; s. 85. Zonguldak'ta 1950 ve 1954 seçimlerinde CHP'nin oy oranı sırasıyla % 36.3 ve 27.4 iken, DP'nin oy oranı % 63.1 ve % 66.8'di. Zonguldak, Türkiye genelinde CHP'nin en az, DP'nin en çok oy aldığı iller arasındaydı. Bkz., DİE, 1966, s. XXII-XXXVII, Tablo II.
- 93- Çıladır, 1999, s. 43.
- 94- Makal, 2004, s. 83. Bu işbirlikçi olayı için bkz., Cumhuriyet, 14.5.1950 tarihli nüsha.
- 95- Bu niteleme ve mükellefiyet ışığında günümüze ilişkin bazı değerlendirmeler için bkz., Makal, 2005(b).

KAYNAKÇA:

- Baran, Muhammed (1999) "Eti Bank Garp Linyitleri İşletmesi'nde 1940'lı Yıllardaki Çalışma Koşulları", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Türkiye'nin Sosyal Politika Tarihi dersi kap-samında yapılan sözlü tarih çalışması.
- Barım, Hürrem (1941) Ücretli İş Mükellefiyeti, Doğan Matbaası, Zonguldak.
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (BİGM)(1945) İş İstatistikleri, Ankara.
- Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti (BUMH) (Eti Bank-1944) Eti Bank 1944 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1945.
- BUMH (EKİ) Eti Bank Ereğli Kömürleri İşletmesi Müessesesi Umumî Murakabe Heyeti Raporları, 1942, 1944-1949.
- BUMH (GLİ) Eti Bank Garp Linyitleri İşletmesi Müessesesi Umumî Murakabe Heyeti Raporları, 1943-1948.
- BUMH (Sümerbank-1944) Sümerbank 1944 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1945.
- Boratav, Korkut (1982) Türkiye'de Devletçilik, İkinci Baskı, Savaş Yayınları, Ankara.
- Boratav, Korkut (2003) Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002, Genişletilmiş Yedinci Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Bulutay, Tuncer; Tezel, Yahya Sezai; Yıldırım, Nuri (1974) Türkiye Millî Geliri: 1923-1948, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara.
- Celâl Erbay ile Zonguldak'ta 4 Aralık 2004 günü yapılan görüşme (Mükellef işçi, 1923 doğumlu, video bant, görüşmeyi yapan: Tuğba Budak).
- Cumhuriyet, 14.5.1950 tarihli nüsha.
- Çatma, Erol (1996) Zonguldak Madenlerinde Hükümlü İşçiler, Maden-Sen Zonguldak Şubesi Yayını, Ankara.
- Çatma, Erol (1998) Asker İşçiler, Ceylan Yayıncılık, İstanbul.
- Çıladır, Sina (1999) Taşkömürü Havzasının Devletçilik Dönemi, Yaman Matbaası, Ereğli.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) (1966) 1950-1965 Milletvekili ve 1961, 1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçimleri Sonuçları, Ankara.
- Dinçer, Celal (1946) "Kömür İşçilerimiz ve Kömür İşlerimiz", Çalışma Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 6, Mayıs 1946, s. 25-27.
- Dosdoğru, Sâbire; Dosdoğru, Hulûsi (1990) Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünü, Bugünü, BDS Yayınları, İstanbul.
- Ereğli Kömürleri İşletmesi (1948) Dahilî İş Yeri Talimatnamesi, Karaelmas Basımevi, Zonguldak.
- Ereğli Kömürleri İşletmesi İstatistik Servisi (EKİ-1961) Ereğli Kömür Havzası İstatistikleri, 1941-1960, Ankara.
- Erkün, Safa Ş. (1945) "Kömür Havzamızda Mahkûmların Çalıştırılması", İş Dergisi, Cilt: XI, Sayı: 45, Mayıs 1945, s. 22-26.
- Eti Bank (Eti Bank, 1945) Ereğli Kömürleri İşletmesinin 1944 Senesi Faaliyeti Hakkındaki Umumî Murakabe Heyeti Raporuna Cevap, Ankara, 1945.
- Etingü, Turgut (1976) Kömür Havzasında İlk Grev, Koza Yayınları, İstanbul.
- Eyriboyun, Dilek (1994) Zonguldak Kömür Havzası'nda Ücretli İş Mükellefiyeti, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hamit Şimşek ile Bartın'ın Kutlubeyyazıcılar köyünde 17 Ekim 2004 günü yapılan görüşme (Mükellef işçi, 1336 doğumlu).
- Irmak, Sadi (1946) "İlk Yıl", Çalışma Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 7, Haziran 1946, s. 1-2.
- İktisat Vekâleti (1940) 25.4.1940 tarihli ve 5/3201 sayılı "2/12899 sayılı kararname ile mer'iyete konulan 2 sayılı kararın 18 inci maddesi mucibince Ereğli Kömür Havzasındaki bilumum İşletmelerde seyyanen tatbik edilecek olan Dahilî Talimatname", Karaelmas Basımevi, Zonguldak.
- Karahasan, Ömer (1978) Türkiye Sendikacılık Hareketi İçinde Zonguldak Maden İşçileri ve Sendikası, Zonguldak Maden İşçileri Sendikası Yayını, Zonguldak.

- Kessler, Gerhard (1948) "Zonguldak ve Karabük'teki Çalışma Şartları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fa-kültesi Mecmuası, Cilt: 9, No. 3, Nisan 1948, s. 173-196.
- Koçak, Cemil (1986) Türkiye'de Milli Şef Dönemi: 1938-1945, Yurt Yayınevi, Ankara.
- Lütfiye Şimşek ile Bartın'ın Kutlubeyyazıcılar köyünde 17 Ekim 2004 günü yapılan görüşme (Mükellef işçi Hamit Şimşek'in eşi, 1340 doğumlu).
- Makal, Ahmet (1999) Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Makal, Ahmet (2002) Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Makal, Ahmet (2004) "Türkiye'de 1946-1960 Dönemindeki Grev Tartışmaları ile Grevler Üzerine Bir Çözümleme Denemesi (II)", Birikim, Sayı: 183, Temmuz 2004, s. 73-88.
- Makal, Ahmet (2005a), "65. Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme", Toplum ve Bilim, Sayı: 102, s. 55-91.
- Makal, Ahmet (2005b), "Toplumsal Bir Karabasan: İş Mükellefiyeti", Radikal İki, 27.2.2005.
- Milli Korunma Kanunu Uyarınca Çıkarılan Koordinasyon Kurulu Kararları (KKK).
- Mustafa Ürküt ile Bartın'ın Esenyurt köyünde 17 Ekim 2004 günü yapılan görüşme (Emekli maden işçisi, 1934 doğumlu).
- Özeken, Ahmet Ali (1944) Ereğli Kömür Havzası Tarihi Üzerinde Bir Deneme, Kenan Matbaası, İstanbul.
- Özeken, Ahmet Ali (1948) "Türkiye'de Sanayi İşçileri", İctimaî Siyaset Konferansları, Birinci Kitap, s. 56-81.
- Resmi Gazete, değişik nüshalar.
- Seyda, Mehmet (1970) Yanartaş, İki Cilt, Ararat Yayınevi, İstanbul.
- Talas, Cahit (1992) Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- T.B.M.M. Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekillerinin 15.7.1947-12.9.1947 Tarihleri Arasındaki Araştırma Gezilerine İlişkin Raporları, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi, 490.01/728.495.5 Numaralı Dosya (Daktilo).
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İctima: 1, Cilt: 8-10, 3.1.1940-18.1.1940, Ankara, 1940.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İctima: 3, Cilt: 25, 4.5.1942-29.5.1942, Ankara, 1942.
- Yalçın, İrfan (1989) Ölümün Ağzı, İkinci Baskı, Gölge Yayınları, İstanbul.
- Yersel, Kadri (1989) Madencilikte Bir Ömür: Anılar - Görüşler, Yurt Madenciliğini Geliştirme Vakfı - Maden Mühendisleri Odası Ortak Yayını, İstanbul.
- Yiğiter, Umran Nazif (1943) Kömür Havzasında Amele Hukuku, Ocak Yayını, Zonguldak.
- Zaman, Ekrem Murat (2004) Zonguldak Kömür Havzasının İki Yüzyılı, TMMOB Maden Mühendisleri Odası Yayını, Ankara.